

Hâricîlik, Hâricîliğin Tarihçesi, Teşekkül Süreci

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

Hâricîlik, İslam mezhepleri tarihinde hem siyasî hem de itikadî yönleri bulunan ilk ayrışma hareketlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mezhebin ortaya çıkışı, Hz. Ali ile Muâviye arasında 37/657-658 yılında gerçekleşen Sıffin Savaşı ve bu savaşın ardından yaşanan Tahkîm olayı ile doğrudan ilişkilidir. Savaş sırasında Muâviye tarafının Kur'an sayfalarını mızrakların ucuna takarak hakem teklifinde bulunması üzerine, Hz. Ali'nin ordusunda yer alan bir grup, "Biz Kur'an'a karşı savaşmayız" diyerek savaşın sürdürülmesine karşı çıkmış ve Hz. Ali'yi hakeme başvurmaya zorlamıştır. Ancak Tahkîm kararının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra aynı grup, hükmün yalnızca Allah'a ait olduğunu ileri sürerek Hz. Ali'yi eleştirmiş ve onun saflarından ayrılmıştır. Bu ayrılış, daha sonra Hâricîlik adıyla anılacak olan hareketin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Ali, Tahkîm kararına tepki göstererek ordusundan ayrılan bu grupla uzlaşmak amacıyla elçiler göndermiş, onları ikna etmeye çalışmış ve yeniden kendi safına dönmeleri için çaba sarf etmiştir. Nitekim bu girişimler sonucunda bazıları geri dönmüşse de, önemli bir kısmı muhalefetini sürdürmüştür. Nihayet 38/658 yılında Nehrevân'da Hz. Ali ile bu grup arasında gerçekleşen savaş, Hâricîliğin tarih sahnesine çıkışında belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaşta, daha sonra Hâricî olarak anılacak çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş; bu sebeple 38/658 yılı, mezhebin fiilen ortaya çıktığı tarih olarak kabul edilmiştir.

Hâricîliğin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler

Hâricîliğin doğuşu yalnızca Tahkîm olayına indirgenemeyecek kadar çok boyutlu bir sürecin ürünüdür. Nitekim hiçbir toplumsal ve siyasî hareket bir anda ortaya çıkmaz; aksine belli tarihsel, sosyal ve psikolojik şartların etkisiyle şekillenir. Bu açıdan Tahkîm olayı, Hâricîliğin asıl sebebi değil, daha önce birikmiş olan gerilimleri görünür hale getiren son aşama olarak değerlendirilmelidir.

Hâricîliğin doğuşunda etkili olan başlıca unsurlardan biri, Hz. Osman'ın hilafetinin son dönemlerinde başlayan siyasî bunalımdır. Hz. Ömer'in vefatından sonra yeni halifenin belirlenmesi sürecinde Hz. Ali ile Hz. Osman'ın karşı karşıya gelmesi, kökleri İslam öncesine uzanan Hâşimî-Emevî rekabetini yeniden canlandırmıştır. Bu süreçte bazı çevrelerin Ali'ye, bazılarının ise Osman'a karşı tavır geliştirmesi, kabileci

---

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

eğilimlerin yeniden güç kazanmasına yol açmıştır. Hz. Osman döneminde akraba kayırmacılığı iddiaları, valilerin uygulamalarından duyulan rahatsızlık ve taşra halkının merkezî yönetime tepkisi, otorite krizini derinleştirmiştir. Sonunda Hz. Osman'ın Medine'de öldürülmesi, İslam toplumunda birlik ve düzenin ciddi biçimde sarsılmasına neden olmuştur.

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde gerçekleşen Cemel ve Sıffin savaşları ise mevcut bunalımı daha da artırmıştır. Müslümanların birbirleriyle savaşmaları, toplumsal güvenin zedelenmesine ve siyasî otoritenin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu ortamda adaletli, güçlü ve kesin hükümler veren bir yönetim arayışı belirginleşmiş; Hâricî hareket de bu arayışın radikal bir tezahürü olarak şekillenmiştir.

Hâricîliğin doğuşunda sosyal değişim süreci de son derece önemlidir. Hâricîlerin büyük ölçüde daha önce bedevî hayat tarzı sürdüren, ancak İslam'ın yayılışıyla birlikte yerleşik hayata geçmeye başlayan Arap kabileleri arasından çıktığı bilinmektedir. Bu geçiş, sadece mekânsal değil, aynı zamanda kültürel ve zihinsel bir dönüşümü ifade etmektedir. Çöldeki bağımsız ve nispeten kontrolsüz hayat tarzı, yerleşik hayatla birlikte daha disiplinli ve kurallı bir yapıya dönüşmüştür. Bu hızlı kültürel değişim, dinî anlayışta da yüzeysel ve sert yorumların gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Bedevî hayatın belirgin özelliklerinden biri olan sadelik ve doğrudanlık, Hâricîlerin din anlayışına da yansımıştır. Onlar Kur'an'a son derece bağlı görünmekle birlikte, bu bağlılık çoğu zaman derinlikli bir anlayıştan ziyade şekilci ve literalist bir tutum biçiminde tezahür etmiştir. Bu nedenle dinî metinleri bağlamlarından kopararak yorumlamışlar ve kendi dar bakış açılarını mutlak hakikat olarak görmüşlerdir. Hz. Ali'nin onların "Lâ hukme illâ lillâh" sloganı karşısında söylediği "Doğru bir söz, fakat onunla kastedilen yanlıştır" ifadesi, Hâricî zihniyetin bu temel karakterini yansıtmaktadır.

Hâricîlerin Temel Görüşleri

Hâricîliğin siyasî ve itikadî görüşleri hicrî I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha sistemli bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte, mezhep kendi içinde çeşitli kollara ayrılmış olsa da bazı temel ilkelere ortak bir tutum benimsemiştir. Mezhepler tarihi kaynaklarında Hâricîlerin özellikle üç temel konuda görüş birliği içinde oldukları ifade edilmektedir: Tahkîm olayının reddedilmesi ve bunu kabul edenlerin tekfir edilmesi, zalim imama karşı ayaklanmanın dinî bir görev sayılması ve büyük günah işleyen kimselerin küfre düştüğünün kabul edilmesi.

Hâricîlere göre İslam'ın en ideal uygulama dönemi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devridir. Buna karşılık Hz. Osman, hilafetinin ilk altı yılından sonra; Hz. Ali ise Tahkîm'i

kabul etmek suretiyle doğru yoldan sapmış ve küfre düşmüştür. Bu yaklaşım, onların dinî ve siyasî meşruiyeti son derece katı bir ölçütle değerlendirdiklerini göstermektedir.

Hâricî düşüncenin en dikkat çekici yönlerinden biri hilafet anlayışıdır. Onlara göre halifenin Kureyş kabilesinden olması zorunlu değildir; aksine ilim, cesaret ve takva sahibi olan her Müslüman, hatta toplumda düşük sosyal statüye sahip biri dahi halife olabilir. Bu yönüyle Hâricîler, Kureyş merkezli siyasal meşruiyet anlayışına karşı çıkan erken dönem muhalif bir siyaset teorisi geliştirmişlerdir. Aynı zamanda onlar, iman ile ameli birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak görmüşlerdir. Bu nedenle büyük günah işleyen kimseyi İslam dairesinin dışına çıkmış saymışlardır.

Hâricî Zihniyetin Belirgin Özellikleri

Hâricî zihniyetin en önemli özelliklerinden biri taassup, şekilcilik ve dışlayıcılıktır. Her ne kadar Hâricîliğin İbâziyye dışındaki kolları tarih sahnesinden silinmiş olsa da, bu zihniyetin bazı unsurlarının farklı zamanlarda Müslüman toplumlarda yeniden ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Hâricîler, yoğun ibadet hayatları, zühd ve takvaya düşkünlükleri ile tanınmışlardır. Kaynaklarda onların namazdan alınları ve dizleri nasır bağlamış kişiler oldukları ifade edilmektedir. Bununla birlikte, ibadetteki bu titizlik, dinî hoşgörü ve derin anlayışla desteklenmemiştir.

Onlar, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları kolaylıkla tekfir etmiş, hatta kadınların ve çocukların öldürülmesini dahi meşru görebilmişlerdir. Bu durum, onların şekilsel dindarlık ile ahlâkî derinlik arasında ciddi bir kopukluk yaşadıklarını göstermektedir. İslam'ın hiçbir kişi ya da grubun tekeline verilemeyeceği açıktır; buna rağmen Hâricîler kendilerini tek hakikat temsilcisi olarak görmüş ve dışlayıcı bir din anlayışı geliştirmişlerdir.

Hâricîlerin Kur'an'a Bakışı

Hâricîlik, İslam mezhepleri arasında Kur'an'ı bilinçli şekilde öne çıkaran ve toplumsal düzeni Kur'an'a dayandırma iddiası taşıyan ilk hareketlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle onların, Kur'an merkezli bir hayat anlayışı geliştirmeye çalıştıkları söylenebilir. Ancak bu bağlılık, çoğu zaman metnin derinlikli anlaşılmasından ziyade literal ve slogan düzeyinde kalmıştır.

Hâricîlerin "Lâ hukme illâ lillâh" sloganı, onların Kur'an'a yaklaşımını özetleyen en çarpıcı örneklerden biridir. Bu slogan, görünürde son derece doğru bir ilkeye dayanmakla birlikte, siyasî ve tarihsel bağlamdan koparıldığında son derece sert ve dışlayıcı sonuçlara yol açmıştır. Nitekim İbn Abbas ile Hâricîler arasında yapılan tartışmalarda da onların Kur'an ayetlerini kendi görüşlerini doğrulayacak şekilde

yorumlamaya çalıştıkları görülmektedir. Ayetleri bağlamlarından kopararak kullanmaları, onların din anlayışındaki yüzeyselliği açıkça göstermektedir.

Hâricîler, yalnızca siyasî rakiplerini değil, onların çocuklarını bile tekfir etmeye varan aşırı görüşlerini Kur'an ile temellendirmeye çalışmışlardır. Özellikle Ezârika kolunun, muhaliflerin çocuklarının dahi öldürülebileceğini Nuh sûresindeki bazı ayetlerle ilişkilendirmesi, bu zihniyetin ne derece aşırı ve bağlamdan kopuk bir yorum anlayışı geliştirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde Tahkîm olayını reddederken Mâide sûresindeki "Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler kâfirlerin, zalimlerin, fâsıkların ta kendileridir" anlamındaki ayetleri kendi lehlerine kullanmışlardır. Bu durum, Hâricîlerin Kur'an'a güçlü bir bağlılık iddiası taşımalarına rağmen, onu bütüncül ve sahih bir yorumla ele almakta yetersiz kaldıklarını ortaya koymaktadır.

Hâricîliğin Fırkalara Ayrılışı

Hâricîlik, başlangıçta Muhakkime adı altında belli bir bütünlük göstermiştir. Ancak hicrî 64 yılı civarında Nâfi' b. el-Ezrak'ın ileri sürdüğü yeni görüşler, hareketin kendi içinde parçalanmasına yol açmıştır. Böylece Hâricîlik, giderek daha belirgin alt kollara ayrılmıştır. Bu parçalanma sürecinde Nehrevân savaşı ilk büyük kırılmayı, İbnü'l-Ezrak'ın geliştirdiği aşırı tekfir anlayışı ise ikinci büyük kırılmayı oluşturmuştur.

Hâricîliğin tarihsel gelişiminde başlıca fırkalar Ezârika, Necedât, Acaride, Beyhesiyye, Sufriyye ve İbâziyye olarak sıralanmaktadır. Bunlar arasında Ezârika en aşırı kol olarak öne çıkmıştır. Ezârika, kendilerine katılmayan Müslümanları müşrik saymış, muhaliflerin kadın ve çocuklarının öldürülmesini ve mallarının ganimet alınmasını caiz görmüştür. Necedât, bu aşırılıklara tepki olarak daha yumuşak bazı görüşler benimsemiş; takiiyeyi caiz görmüş ve bazı büyük günahları işleyenlerin toplum dışına itilmesini reddetmiştir. Acaride ise çocukların masumiyetini kabul ederek hicretin zorunlu değil fazilet olduğu görüşünü savunmuştur. Beyhesiyye ve Sufriyye de çeşitli fikhî ve itikadî meseleler etrafında şekillenmiş, ancak aşırı görüşleri sebebiyle varlıklarını sürdürememişlerdir.

İbâziyye

Hâricî fırkalar arasında en mutedil ve günümüze kadar varlığını sürdürebilen tek kol İbâziyye'dir. Bu sebeple İbâziyye, Hâricîliğin tarihsel mirasını kısmen taşısa da klasik Hâricîliğin aşırı görüşlerinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. İbâzîler, kendilerini çoğu zaman doğrudan Hâricî kimliği içinde görmemiş; özellikle Ezârika gibi aşırı grupları gerçek Hâricîliğin müfrit örnekleri olarak değerlendirmişlerdir.

İbâziyye isminin, genellikle Abdullah b. İbâz'a nispetle kullanıldığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte İbâzî kaynaklar, mezhebin gerçek kurucu fikrî şahsiyetinin Câbir b. Zeyd olduğunu, Abdullah b. İbâz'ın ise daha çok mezhebin savunucusu ve propagandacısı konumunda bulunduğunu ifade ederler. İbâzîler tarih boyunca kendileri için Ehlü'd-Da've, Ehlü'l-İstikâme, el-Kaade ve Vehbiyye gibi farklı adlar da kullanmışlardır. Özellikle "Ehl-i İstikâme" tabiri, onların kendilerini Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer çizgisinin devamı olarak görmelerini yansıtmaktadır.

Günümüzde İbâziyye, Umman başta olmak üzere Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaya devam etmektedir. Bu durum, Hâricîliğin yalnızca aşırılık ve tekfirle özdeşleştirilemeyeceğini, onun daha ılımlı ve tarihsel süreklilik gösteren bir yorumunun da bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Hâricîlik, erken dönem İslam tarihinin siyasî krizlerinden doğan ve zamanla güçlü bir itikadî kimlik kazanan ilk mezhep hareketlerinden biridir. Ortaya çıkışında Tahkîm olayı önemli bir dönüm noktası olmakla birlikte, bu olayın arka planında Hz. Osman döneminden itibaren biriken siyasî gerilimler, kabilecilik, otorite bunalımı, hızlı kültürel değişim ve adalet arayışı gibi çok sayıda etken bulunmaktadır. Hâricîler, Kur'an'a bağlılık, adalet, takva ve zalim yönetime karşı çıkış gibi ilkeler etrafında önemli bazı iddialar ortaya koymuşlarsa da, dinî metinleri literal ve yüzeysel yorumlamaları, tekfirci ve dışlayıcı tutumları sebebiyle aşırı bir mezhep görünümü kazanmışlardır. Bu yüzden Hâricîlik, İslam düşünce tarihinde hem erken dönem muhalefet hareketi hem de radikal din yorumunun tarihsel örneği olarak özel bir yere sahiptir.